

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

Wiesław Romanowicz

**POLSKIE POGRANICZE
ŚRODKOWO-WSCHODNIE:
NARODOWO-WYZNANIOWE
CZY CYWILIZACYJNE?**

Wydawnictwo PSW
Biała Podlaska 2020

Wydawca

Państwowa Szkoła Wyższa im. Papieża Jana Pawła II
w Białej Podlaskiej

Recenzja

prof. dr hab. Andrzej Sadowski

Korekta

Grupa Dutkon.pl LTD
www.korekto.pl

Opracowanie statystyczne

dr Adam Szepeluk

Publikacja została sfinansowana w ramach projektu badawczego pt. „Wschodnie pogranicze Polski jako pogranicze cywilizacyjne” (nr PB/8/2020) Wydziału Nauk Społecznych i Humanistycznych PSW im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

© 2020 Copyright by Państwowa Szkoła Wyższa
im. Papieża Jana Pawła II w Białej Podlaskiej

ISBN 978-83-64881-54-1

Nakład: 100 egzemplarzy

Liczba arkuszy wydawniczych: 18,5

Wydawnictwo PSW JP II
ul. Sidorska 95/97, p. 334R
21-500 Biała Podlaska
www.pswbp.pl

Skład, druk i projekt okładki

Agencja Reklamowa TOP, ul. Toruńska 148, 87-800 Włocławek
tel.: 54 423 20 40, fax: 54 423 20 80, www.agencjatop.pl

Na wschodnich obrzeżach Unii Europejskiej, obok konfiguracji granic polityczno-administracyjnych oraz społeczno-kulturowych wyróżnionych według kryteriów lokalnych, regionalnych, narodowych, religijnych, językowych, mamy do czynienia z ciągle mało badawczo wyjaśnionym fenomenem granicy i pogranicza cywilizacyjnego, których wyróżnienie może sprzyjać lepszemu zrozumieniu i interpretacji innych rodzajów granic i pograniczy skupionych na tym obszarze.

Andrzej Sadowski
*Społeczeństwo wielokulturowe
z perspektywy pogranicza,
Kraków 2019*

Spis treści

Wstęp	7
Rozdział 1.	
Podstawowe kategorie badawcze	13
1.1. Pogranicze w koncepcjach i w badaniach socjologicznych	13
1.2. Cywilizacja jako rzeczywistość społeczno-historyczna	25
1.2.1. Pojęcie cywilizacji	26
1.2.2. Wybrane koncepcje teoretyczne cywilizacji	33
1.3. Pogranicze cywilizacyjne jako kategoria badawcza	46
Rozdział 2.	
Cywilizacja zachodnia i wschodnia jako systemy kulturowe konstytuujące pogranicze cywilizacyjne	51
2.1. Kształtowanie się wschodniej cywilizacji	54
2.1.1. Chrystianizacja krajów słowiańskich	61
2.1.2. Podział Kościoła wschodniego	69
2.2. Powstanie i rozwój cywilizacji zachodniej	72
2.2.1. Podział chrześcijaństwa zachodniego	75
2.2.2. Rozwój świeckiego indywidualizmu kulturowego	77
2.3. Gospodarczo-polityczne uwarunkowania rozwoju Europy w perspektywie wschodniej i zachodniej cywilizacji	79
Rozdział 3.	
Metodologiczne założenia badań	85
3.1. Cel, problemy i hipotezy badawcze	86
3.2. Organizacja i przebieg badań	89
3.3. Charakterystyka badanej próby na tle populacji powiatu bialskiego ..	91
Rozdział 4.	
Przestrzeń pogranicza cywilizacyjnego	103
4.1. Stosunek badanych do regionu	103
4.2. Świadomość zróżnicowania kulturowego regionu	108
4.3. Autoidentyfikacja cywilizacyjna badanych a problematyka tożsamości	119
4.4. Źródła wiedzy o cywilizacjach a cechy przynależności	132

Rozdział 5.	
Religijno-moralne postawy mieszkańców wschodniego pogranicza ..	139
5.1. Globalne postawy wobec religii.....	140
5.1.1. Deklaracje wiary	141
5.1.2. Praktyki religijne.....	146
5.1.3. Motywacje religijne	150
5.1.4. Przemiany religijności.....	154
5.2. Stosunek badanych wobec wybranych problemów moralnych	159
5.2.1. Dobro i zło jako podstawowe wymiary moralności.....	161
5.2.2. Religia jako uzasadnienie moralności.....	168
5.2.3. Wartości jako element moralności badanych	170
Rozdział 6.	
Wybrane konteksty stosunków społecznych na wschodnim	
pograniczu	183
6.1. Stosunki międzywyznaniowe	184
6.1.1. Religie i wyznania środkowej części wschodniego	
pogranicza	184
6.1.2. Stosunki katolicko-prawosławne	188
6.1.3. Modele rozwiązywania konfliktów między	
mniejszościami a większością w opiniach badanych	194
6.2. Stosunek badanych wobec systemów politycznych i gospodarczych	198
6.3. Zaufanie społeczne wobec wybranym instytucjom	
i dziedzinom życia społecznego.....	206
Rozdział 7.	
Międzywilizacyjna rzeczywistość społeczno-kulturowa	215
7.1. Stosunek do sąsiednich społeczeństw	216
7.2. Opinie badanych wobec zagrożeń cywilizacyjnych.....	223
7.3. Dystans społeczny wobec osób identyfikujących się z inną	
cywilizacją	231
Zakończenie.....	242
Bibliografia	250
Summary	263
Spis tabel i diagramów.....	265

Wstęp

W warunkach prężnych przemian globalnych, powszechnego wpływu nauki i techniki na życie codzienne i sposób myślenia ludzi, wzrostu świadomości przynależności do społeczności światowej nasuwa się nieodłączna potrzeba refleksji nad związkami cywilizacyjnymi współczesnego człowieka. Poznanie cywilizacyjne jest zorientowane na ujęcia syntetyczne bazujące na posługiwaniu się długim horyzontem czasowym i zróżnicowaniem przestrzennym. W perspektywie metodologicznej jest to wyraźny zwrot w kierunku ujęć makrostrukturalnych, czyli rozpatrywania zjawisk i procesów z punktu widzenia ogólnych prawidłowości pojawiających się w ich przebiegu (zob. Chodubski 2005, s. 55).

Podjęcie takiego namysłu jest szczególnie istotne w perspektywie pograniczy cywilizacyjnych, w których zachodzą wyjątkowo złożone interakcje. Wynikają one z wielopoziomowych uwarunkowań historycznych i różnorodnych procesów kształtowania się poszczególnych kompleksów kulturowych. Funkcjonowanie w kulturze to życie na pograniczach wyznaczanych fizycznymi bądź symbolicznymi (umownymi) granicami, których sens, powszechność, nieuniknioność i trwałość wpajane są w procesie socjalizacji. To proces socjalizacji – źródło aksjomatów, kształtuje trudno podważalne w przyszłości „prawdy” czy przekonania, nakreślające jednostce (grupie) granicę potrzeb i możliwości, tolerancji i akceptacji, granice dążeń i poznania, rzadziej granice absurdu. Zdobywamy wiedzę na temat tego, co i dlaczego definiujemy normą oraz jak cienka bywa granica oznaczająca bycie poza nią (por. Cytowska, Dziubacka 2014, s. 202).

W perspektywie historycznej „przemyślenia na temat cywilizacji wyraźnie ukonkretniają się wraz z poszerzeniem zakresu badań nad kulturą, a następnie w wyniku łączenia ich z nauką o społeczeństwie” (Labuda 2008, s. 10). Związek „kultury” i „cywilizacji” jest widoczny w pracach klasyków socjologii, m.in. Augusta Comte’a i Herberta Spencera, a także u Lewisa H. Morgana i Edwarda B. Tylora. W tym miejscu warto przypomnieć niektóre nazwiska polskich uczonych, którzy w swojej działalności naukowej byli prekursorami podejmowania problematyki cywilizacyjnej. Należą do nich Józef Szujski, Ludwik Krzywicki, Erazm Majewski, Ludwik Gumplowicz, Feliks Koneczny, Florian Znaniecki, Józef Chałasiński. Przedstawiona powyżej lista tylko wybranych postaci ze świata nauk społecznych wskazuje na ważność problematyki poruszanej w niniejszej książce. Bez wątpienia

problematyka pograniczy cywilizacyjnych jest istotna nie tylko ze względów czysto poznawczych, lecz także z perspektywy praktycznej. Pozwala bowiem lepiej zrozumieć postawy mieszkańców pogranicza wobec zmieniających się warunków społeczno-kulturowych przynajmniej w dwóch perspektywach: procesów globalnych i procesów zachodzących i formułujących społeczności lokalne.

W pracach koncepcyjno-operacyjnych dotyczących niniejszej książki przyjęto założenie, że religia pomimo intensywnych przemian w dalszym ciągu stanowi istotny element wpływający na stosunki społeczne oraz jest żywotnym nośnikiem kultury. Powyższe założenie oparto m.in. na reprezentatywnych sondażach przeprowadzonych w ramach *Ogólnoświatowych Badaniach Wartości* w latach 1981–2001, w osiemdziesięciu krajach na całym świecie. Badaniami tymi objęto wszystkie główne religie. Hipoteza kultury religijnej zakładała, że tradycje kulturowe w każdym społeczeństwie w dalszym ciągu wyraźnie wpływają na zasady moralne czy postawy społeczne (np. stosunek do homoseksualizmu, przemiany roli płci, stosunek do pracy). Badania wykazały, że „różnice kulturowe związane z rozwojem gospodarczym nie tylko nie zmniejszają się, lecz się pogłębiają. Sekularyzacja i utrzymywanie się różnic kulturowych mogą iść ze sobą w parze” (Norris, Inglehart 2006, s. 305). Ponadto uznano, że „charakterystyczne światopoglądy początkowo powiązane z tradycjami religijnymi trwale ukształtowały kulturę każdego narodu. W dzisiejszych czasach te charakterystyczne wartości są przekazywane obywatelom nawet wtedy, gdy nie chodzą do kościoła, świątyni czy meczetu” (Norris, Inglehart 2006, s. 41–46).

Wyniki przytoczonego sondażu częściowo negatywnie zweryfikowały koncepcję S. Huntingtona w sferze aktywności politycznych, okazało się bowiem, że istnieje niewielka rozbieżność, jeżeli chodzi o stosunek do demokracji pomiędzy światem islamu a Zachodem, zaś największa występuje w krajach Europy Wschodniej. Natomiast nie wykluczyły „południkowego” układu cywilizacyjnego współczesnej Europy. Jak twierdzi Zdzisław J. Winnicki, „teza Huntingtona, wielokrotnie kwestionowana i odrzucana, doznała praktycznej weryfikacji w wynikach wyborów prezydenckich na Ukrainie, by ujawnić się ostatecznie w dramatycznym, separatystyczno-militarnym starciu cywilizacji na wschodzie kraju. Na Białorusi uskok wyznacza w miarę kompaktowy zasięg parafii rzymsko-katolickich, co w danym przypadku jest niemal tożsame z zasięgiem zwartego lub znacniejszego zamieszkania tam polskiej mniejszości narodowej, która w wyborach zasadniczo popiera współczesną prozachodnią opozycję białoruską. Powyższe upoważnia do wydzielenia (wskazania) trzech kręgów kulturowo-cywilizacyjnych «Europy Środkowo-Wschodniej»: Krąg pierwszy, a mianowicie Polska, Czechy, Słowacja, Węgry, Litwa, Łotwa i Estonia (Finlandię należy sytuować poza Europą Środkowo-Wschodnią w obrębie kulturowo-politycznego kręgu skandynawskiego), usytuowane względem siebie kompaktowo, do których dołączyć należy peryferyjne względem nich, lecz niewątpliwie bliskie cywilizacyjnie, Chorwację i Słowenię. Krąg

drugi, czyli Rumunia i Bułgaria, a także Macedonia, Serbia i Czarnogóra, to południowa część Europy Środkowej. Dominuje tam kultura prawosławna i postprawosławna ośrodka konstantynopolskiego, a zatem ideowo autonomiczna, odmienna od kulturowo-politycznego ośrodka moskiewskiego. Krąg trzeci, czyli Ukraina i Białoruś wraz z Mołdawią, to niewątpliwie Europa Wschodnia. Poza wspólnotą losu to obszar dominującej kultury prawosławnej czy postprawosławnej ośrodka moskiewskiego ze wszystkimi tego cywilizacyjnymi, a zatem i politycznymi następstwami. Krąg pierwszy jednolity cywilizacyjnie nie jest jednolity z punktu widzenia głównych ras Europy (Słowianie, Ugrofinowie, Bałtowie). W przypadku cywilizacyjnym przynależność rasowa nie ma znaczenia. Krąg drugi, za wyjątkiem Rumunii, to Słowianie. Krąg trzeci to Słowianie wraz z dosyć przypadkowym zaistniałym wskutek rozbiorów w 1940 r. substratem ludzkim Rumunów mołdawskich i Węgrów zakarpaccich” (Winnicki 2017, s. 18).

Celem wyrazistego uwydatnienia pogranicza cywilizacyjnego odstąpiono w pracy od używania nazw: Europa Wschodnia, Zachodnia czy Środkowo-Wschodnia, które w przytoczonej wyżej koncepcji bardziej służyły do geopolitycznego i zderzeniowego opisu rzeczywistości cywilizacyjnej. „Mamy tutaj na myśli kwestię istnienia na obszarze i w obrębie grup mieszkańców Ukrainy i Białorusi huntingtonowskiego *uskoku cywilizacyjnego* pokrywającego się z grubsza: na Białorusi z zasięgiem polskiego władztwa okresu II RP i zasiedlenia przez polską mniejszość narodową; na Ukrainie podobnie, z tym że odnoszącego się w substracie ludzkim do zasięgu wyznania grekokatolickiego (unickiego). Huntington o takiej sytuacji (odrębności, inności, obcości, wrogości) kulturowej w obrębie jednego organizmu państwowego pisze jako o stanie «rozszczepienia» mogącego prowadzić do poważnego konfliktu, a co najmniej do destabilizacji, właśnie z uwagi na różnice kulturowo-cywilizacyjne” (por. Winnicki 2017, s. 17).

Natomiast w niniejszej pracy z uwagi na deklaracyjny i społeczno-kulturowy charakter identyfikacji cywilizacyjnej respondentów postanowiono w nazewnictwie posługiwać się terminami: cywilizacja zachodnia, wschodnia oraz wschodnia i zachodnia. Powyższe uwagi pozwoliły uznać, że poszczególne nurty chrześcijańskie są determinantami kształtowania się cywilizacji zachodniej i wschodniej, a obecne usytuowanie wschodniego pogranicza Polski adekwatnie znamionuje społeczno-kulturową rzeczywistość pogranicza cywilizacyjnego.

Książka składa się ze wstępu, siedmiu rozdziałów, zakończenia, spisu bibliograficznego oraz kwestionariusza ankiety. W pierwszym rozdziale spojrzenie autora ukierunkowuje się na wyjątkową rzeczywistość społeczno-kulturową, jaką jest cywilizacja. Podstawowym elementem namysłu nad problematyką cywilizacji jest stosunkowo szeroka refleksja nad jej istotą oraz opis perspektyw znaczeniowych. Ważnym aspektem będzie również przybliżenie podstawowych koncepcji cywilizacyjnych funkcjonujących w naukach humanistycznych i społecznych. Rozdział ten jest również poświęcony ogólnym zagadnieniom związanym z problematyką

i przedmiotem dociekań badawczych socjologii pogranicza. Wymiar teoretyczno-praktyczny socjologii pogranicza uzupełniony zostaje poprzez wyznaczenie pogranicza cywilizacyjnego jako kategorii badawczej. Pomimo że literatura nauk społecznych i humanistycznych dostarcza wielu opisów cywilizacji, ich powstawania i rozwoju, to problematyka pograniczy cywilizacyjnych dotychczas nie doczekała się satysfakcjonujących i całościowych rozstrzygnięć teoretycznych, a tym bardziej empirycznych. W niniejszej pracy za pogranicze cywilizacyjne w najogólniejszej formie uznano szeroki obszar, w obrębie którego zamieszkują historycznie ukształtowane różnorodne populacje ludzkie, które z biegiem dziejów wyodrębniły zestaw ogólnych i właściwych sobie cech kulturowych określanych jako cywilizacje, a w wyniku stosunków społecznych są w stanie wytworzyć międzycywilizacyjną rzeczywistość społeczno-kulturową. Powyższe określenie posłużyło do wyodrębnienia pogranicza cywilizacyjnego w społeczno-kulturowej perspektywie.

W drugim rozdziale scharakteryzowano źródła powstania i rozwoju zachodniej i wschodniej cywilizacji jako systemów kulturowych konstytuujących pogranicze cywilizacyjne. Owej refleksji dokonano na podstawie założenia, że zasadniczą determinantą kształtowania się cywilizacji zachodniej i wschodniej było chrześcijaństwo poprzez oddziaływanie dwóch nurtów: łacińskiego, który stał się rdzeniem dla cywilizacji zachodniej, i bizantyjsko-słowiańskiego – utożsamianego z cywilizacją wschodnią.

W rozdziale trzecim zawarty jest cel pracy oraz problemy i hipotezy badawcze, których weryfikacja nastąpi podczas analizy zebranego materiału. Ponadto opisany został przebieg badań oraz dokonano charakterystyki badanej próby na tle populacji powiatu bialskiego.

Opis przestrzeni pogranicza cywilizacyjnego zawiera czwarty rozdział tej książki. Podstawowymi zagadnieniami, wokół których toczą się analizy zebranego materiału, są wyodrębnienie terytorialnego zakresu danego pogranicza cywilizacyjnego oraz określenie stosunku respondentów do niego. W badaniach terenowych ową przestrzeń zazwyczaj determinuje miejsce zamieszkania i utożsamianie się respondentów z regionem. Przestrzeń pogranicza cywilizacyjnego będzie rozumiana jako jeden z wymiarów rzeczywistości społecznej występujący na pograniczu cywilizacyjnym. Dlatego podstawowym problemem badawczym będzie ustalenie, czy respondenci są w stanie wyodrębnić w swojej świadomości szczególnego rodzaju przestrzeń cywilizacyjną, w której na trwale funkcjonują i którą uznają za swoją. Rozdział ten porusza fundamentalny problem określenia identyfikacji cywilizacyjnej respondentów. W przypadku podejmowania tego zagadnienia uściślić trzeba pojęcia tożsamości i identyfikacji człowieka. W literaturze socjologicznej na podstawowe składniki identyfikacji wskazuje m.in. Antonina Kłoskowska – wśród nich: „miejsce, rolę i funkcję narodowej identyfikacji i przyswojenia narodowej kultury w całej, totalnej tożsamości człowieka” (Kłoskowska 1996, s. 104). Sens nadawany tym pojęciom przez Kłoskowską według Jolanty Tambor jest zgodny z odczuciem

społecznym, ze świadomością użytkowników języka. Kłoskowska pisze wprawdzie o tożsamości narodowej, ale terminologicznie tożsamość narodową i etniczną można traktować równorzędnie, bowiem stosuje się wobec nich te same kryteria. Znaczenia wyrazów *tożsamość* i *identyfikacja* z nauki przeniknęły do potocznej świadomości, omawiane słowa używane są także w polszczyźnie ogólnej. Sensy te odnaleźć można we współczesnych popularnych słownikach języka polskiego, a potwierdzają je opinie, wypowiedzi przeciętnych użytkowników języka, przeciętnych uczestników narodowej i etnicznej kultury (por. Tambor 2018, s. 1).

Przestrzeń pogranicza cywilizacyjnego i świadome lokowanie siebie w określonej perspektywie cywilizacyjnej znacząco precyzują religijno-moralne postawy mieszkańców wschodniego pogranicza. Tej problematyce jest poświęcony kolejny rozdział. Porusza on specyfikę religijności ogólnej respondentów oraz strukturalizuje postawy badanych wobec wybranych problemów moralnych. Religijno-moralny wymiar funkcjonowania społeczności jest szczególnie ważny w sytuacjach pograniczy kulturowych, bowiem bardzo często otoczenie jest czynnikiem identyfikującym jednostki. Ponadto w wielu wypadkach w sposób istotny wpływa na cały system aksjonormatywny pojedynczych osób i wyróżnia całe zbiorowości.

Wybrane konteksty stosunków społecznych na wschodnim pograniczu są przedmiotem analiz w szóstym rozdziale. Stanowią obszerny system unormowanych wzajemnych oddziaływań między partnerami na gruncie wzajemnych relacji i odniesień. Z uwagi na wielość i złożoność owych interakcji oraz założenia badawcze analizy ukierunkowane są głównie na stosunki wyznaniowe. Ugruntowaniem opisu owych relacji będzie poznanie postaw badanych wobec systemów politycznych i gospodarczych oraz rozpoznanie problemu zaufania społecznego.

Ostatni rozdział koncentruje się na opisie zasadniczego parametru charakteryzującego pogranicze cywilizacyjne, czyli warunków do tworzenia międzycywilizacyjnej rzeczywistości. Jako wynik stosunków społecznych stanowi przesłankę do kreowania sieci interakcji, a w konsekwencji stosunków międzycywilizacyjnych. Jest to sytuacja, w której jednostka chce przekraczać granice własnej cywilizacji i korzystać z zasobów innych cywilizacji celem ubogacenia siebie i wytworzenia nowej jakości. W rzeczywistości społecznej dotyczy to adaptacji i internalizacji elementów innych cywilizacji w wyniku bezpośredniego kontaktu i wymiany lub ich odrzucenia. Taki stan cechuje niezbyt ostre wyodrębnienie granic zewnętrznych, jedyne centrum polityczne, kulturowe czy religijne. Jest to sytuacja wytworzenia się w miarę unormowanych stosunków międzycywilizacyjnych określających charakter współżycia mieszkańców.

Mam świadomość, że przedstawione w tej książce analizy i refleksje w żadnym wypadku nie wyczerpują skomplikowanej problematyki związanej z pograniczem cywilizacyjnym. Podczas całego procesu badawczego, niemal na każdym jego etapie uświadamiałem sobie ważność, obszerność i wielowątkowość jedynie zasygnalizowanych w niniejszej książce treści.

Jestem przekonany, że w kontekście zmian społecznych będą one przedmiotem dalszej eksploracji badawczej oraz mogą stanowić swoisty stymulator dla kolejnych badań celem sprecyzowania zjawisk społecznych zachodzących na pograniczach.

W tym miejscu chciałbym bardzo serdecznie podziękować Profesorowi Andrzejowi Sadowskiemu nie tylko za cenne uwagi i sugestie zamieszczone w recenzji, ale również za inspiracje do podjęcia tego tematu. Ponadto dziękuję wszystkim osobom i instytucjom za wszelką pomoc i życzliwość udzieloną mi w procesie prowadzenia badań oraz na etapie wydania niniejszej publikacji.